

ETNILISTE ÜHENDUSTE KUJUNEMISEST EESTI TERRITOORIUMIL

V. Trummal

Muistsete rahvaste kujunemine ja nende etniline päritolu, siinhulgas läänemeresoome hõimude ajalooline kujunemiskäik on huvitanud teadlasi juba väga ammu. Siinkohal puudutaksime selle protsessi olulisemaid etappe, alates Eesti ala vanima asustuse kujunemisest kuni esiaja lõpuni, s.o. varafeodaalse rahva kujunemiseni. Kuna Eesti ala asustamine ja siinse ala rahvastiku, s.o. läänemeresoome hõimude formeerumine pole mingi omaette kitsalt vaadeldav etapp ajaloos, vaid on tihedaimal viisil seotud kogu Ida-Euroopa metsavööndi ja Läänemere basseini rahvaste arenguga, siis tuleb antud küsimust vaadelda, nagu seda varemgi on tehtud, laiemal ajaloolisel foonil.

Varasemad soome-ugri rahvaste etnogeneesi uurijad olid oma aja kodanlikus teaduses silma paistnud Soome keelemehed M.A. Castrén ja E.N. Setälä. Kodanlikus teaduses, siinhulgas keeleteaduses valitsevate metafüüsiliste vaadete tõttu läheneti tollal rahvaste etnogeneesi küsimusele võrdlemisi lihtsustatult - nii indoeuroopa kui ka soome-ugri rahvaste varasema kujunemiskäigu jälgimisel võeti aluseks peamiselt võrdleva keeleteaduse andmed, mis kanti mehaaniliselt üle etnoloogia valdkonda. Etnogeneesi kujutati kui kunagi kauges minevikus eksisteerinud laialdaste etniliste hõimukoondiste lihtsat hargnemisprotsessi, mis pidi lähtuma ühest teatud kitsamast tsentrumist. Selle üldtuntud seisukoha järgi arvati näiteks indoeuroopa keeli kõnelevaid rahvaid pärinevat ühest kitsamast indoeuroopa alusrahvast (näit. Aasiast jne.). Ka E.N. Setälä, arvestades soome-ugri keelte sugulust, oli veendunud, et need keeled on lähtunud ühisest aluskeelest, mida kunagi kusagil kitsamal alal on kõneldud. Nende keelte omavaheline võrdlemine ja sugulusastme määramine võimaldas tal järeldada, kuidas selle aluskeelee ühtsus on lagunenu. E.N. Setälä järgi on nii soome-ugri kui samojedi keeled ühise tüvega ja pärinevad ürgsest uurali aluskeelest. Sellest kujunenud soome-ugri aluskeel on tema arvates kõigepealt lõhenenud kaheks - idapoolseks ugri ja läänepoolseks soome-permi aluskeeleks, viimane omakorda lõnevõrra hiljem aga permi ja soomevolga aluskeeleks: läänemeresoome ja volga aluskeeled aga tuletas ta mainitud soome-volga aluskeelest, kusjuures neid keeli kõneldud hõime nägi ta oma päristestele asualadele jõudmas alles 8. sajandil m.a.j. /1/.

Seega arendas E.N. Setälä välja suguluskeelte hargnemise skeemi, mis on põhijoontes tunnustust leidnud tänapäevani, ehkki selles esitatud vastavate hõimude hargnemise absoluutne kronoloogia pole kooskõlas mainitud hõimude reaalsel ajalugu kajastavate arheoloogia ja antropoloogia andmetega.

Nii on küsimus, millal ja mil viisil võis nende hõimude hargnemine toimuda, päevakorras olnud vähemalt möödunud sajandi keskpaigast (M.A. Castrén) alates ja mida uuemate uurimusteni jõuame, seda selgemaks saab, et ühtset seisukohta pole veel võimalik anda.

Mis puutub läänemeresoome hõimude kujunemisse, siis on seda käsitletud seoses Eesti ala asustamise ajaloo- ja põhiliselt Eesti nõukogude uurijad. Tähelepanu väärib eeskätt akad. H. Moora poolt 1950. aastail välja arendatud etnilise ajaloo uurimise meetodika. Tuginedes nn. komplekssele uurimismeetodile, valmis H. Moora juhendamisel ja toimetamisel väljapaistev uurimus Eesti arheoloogia, antropoloogia, etnograafia, rahvaluule ja keele uurijate koostöona /2/, mis pälvis mitte ainult nõukogude teaduse, vaid ka rahvusvahelise tunnustuse. Kõnesolevad meetod on leidnud järgimist ka tänapäeva nooremate nõukogude uurijate, eeskätt aga Baltimaade arheoloogide ja antropoloogide uurimistöös /3/, millest lähemalt allpool. H. Moora seisukohast lähtuvalt on antud kirjutise autor vahendanud kokkuvõtliku ülevaate Eesti ala asustamisest ja rahva etnilisest kujunemisest ka õppevahendina kõrgkoolide ajalooüliõpilastele /4/. On ilmunud ka rida uusi seisukohti, eriti antropoloogia valdkonnas /5/.

Meie käsutuses on kõige uuemad arheoloogia, antropoloogia ja keele andmete võrdleva analüüsi tulemused koondkäsitluse näol Eesti nõukogude arheoloogide L. Jaanitsa, V. Lõugase, S. Lauu ja E. Tõnissoni sulest - "Eesti esiajalugu" /6/. See silmapaistev Nõukogude Eesti preemiaga autasustatud monograafia annab kaasaja ajalooteaduse tasemel põhjaliku ülevaate Eesti ala vanimast asustamisest 8. a.tuh. keskpaigast e.m.a. alates kuni muinasaja lõpuni. Teos sisaldab seejuures laialdasi võrdlusandmeid nii etniliste kui muudegi olude arengu kohta ka naaberalade ajaloost, siinhulgas läänemeresoome rahvaste - vadja, isuri, vepsa, liivi, soome ja karjala hõimude arengust ja nende omavahelistest suhetest.

Lisaks loetletule on läänemeresoome hõimude kui etnilise rühmituse nn. hargnemise küsimusele osutatud suurt tähelepanu eriti viimaste ülemaailmsete fenno-ugristide kongresside diskussioonides ja ettekannetes, mis täpsustavad mitmeti seniseid seisukohti. Eriti oluliseks tuleb pidada siin antropoloogilise uurimise saavutusi, kuna antropoloogial on võimalik praegusaja ning kauge mineviku ainek omavahel otseselt võrrelda, sest antropoloogilised tunnused muutuvad palju aeglasemalt kui keel või aineiline kultuur.

Nii on K. Mark juba oma eelmainitud töös veenvalt

näidanud antropoloogia andmetele tuginedes uurali rassi ja selle mitmete tüüpide seost soome-ugri keeli rääkivate etniliste rühmadega, põhjendades soomeugrilaste praeguste antropoloogiliste tunnuste kujunemist etniliste segunemistega. Seda protsessi on aga läänemeresoome ja balti hõimude kujunemisel, eriti hilisemoliitikumi ja ka varase metalliaja osas, mõneti erinevalt käsitletud tuntud Läti nõukogude antropoloog R. Denisova /7/.

Sellest lähtuvalt on ka arheoloogid püüdnud valgustada soomeugrilaste etniliste rühmituste formeerumist, otsinud selleks uudseid meetodilisi lahendusi. Märgitagu siin uurali hõimude uurijatest V. Geningit, kes lähtudes ürgse etnose arengu seaduspärasust, rõhutab soomeugrilaste kujunemiskäigu uurimisel just geograafiliselt üksteisele lähedaste kontaktsete ühenduste kujunemist ja nende omavahelist suhtlemist. Selle tulemusena oletab ta välja paistva nõukogude fennougristi A. Bubrichi andmeile toetudes etnilis-keelilise ühenduse tekkimist kaugemal Loode-Aasias, samuti Uurali piirkonnas juba millalgi hilispaleoliitikumis /8/, kusjuures iseseisvad sugukondlikud kollektiivid olid algselt seotud etnilis-keelilise katkematuse printsibiil. Järgnevatel perioodidel kujunesid algse ühenduse lagunemisel uued kontakt- ühendused jällegi eelkõige geograafiliselt lähedaste rühmade vahel ning tekkisid ka nende rühmade vahelised ühendid, diferentseerides ühtse keele ja kultuuriga etnosed. Antud käsitlus ei välista ka neis territoriaalseis ühenduses erineva päritoluga elanikkonna mõningate siirete lisandumist, mida arheoloogiline materjal samuti peegeldab.

See käsitlus võimaldab mõista ka läänemeresoome hõimude kujunemist, alates nende primitiivsete sugukondade järkjärgulisest laialiasumisest metsavööndi lääneosas analoogiliselt Uurali alade algse asustamisega, kuni nende asukate hilisema konsolideerumiseni etnilisteks ühendusteks.

Antud käsitlus ei eelda niisiis laialdasid hõimusiirdeid ehk juba väljakujunenud hõimude-keelerühmade laialihargnemist kogu tohutu metsavööndi ulatuses, nagu enamik varasemaid uurijaid-arheolooge (O. Bader jt.) keeleuurijate poolt loodud soome-ugri keelte sisemise jagunemise skeemile tuginedes oletas. See seisukoht näib olevat mõneti kooskõlas antropoloog R. Denisova nüüdisuurimistulemustega. Praegused arheoloogide seisukohad, ka P. Ariste keeleuurimuslikud andmed /9/, mis lubavad näha soomeugrilaste laialiasumist küll kaugelt varem, kui seda oletasid eelmajainitud Soome keelemehed, ei klapi siiski päriselt R. Denisova seisukohtadega.

Laskumata antud artiklis lähematesse üksikasjadesse soomeugrilaste eellaste ja nendega seotud läänemeresoome eellashõimude formeerumiskäigus, märgime, et eeskätt arheoloogide L. Jaanitsa /10/ ja G. Pankruševi /11/, samuti antropoloogide R. Denisova ja I. Gochmani andmeil võib oletada läänemeresoomlaste eellaste asumist Baltimaadele hiljemalt varaneoliitikum -

m i s, s.o. 3. a.tuh. algupoolele e.m.a., mainitud antropoloogide arvates isegi h i l i s m e s o l i i t i k u m i s, s.o. 4. a.tuh. e.m.a. /12, 13/. Need andmed osutavad põhisas läänemeresoome rahvastiku kohapealsele kujunemisele. Nii R. Denisova kui I. Gochman rõhutavad oma mitmetes viimastes artiklites protoeuropiidse elemendi ülekaalukat osa läänemeresoomlaste ning vaid vähest protolaponiidset lisandit, mis ei olevat seotud Uurali rahvastikuga ega üldse mongoliididega, vaid pärineb põhjalaponiididelt ning esineb neil juba mesoliitikumist alates. Läänemeresoomlaste antropoloogilist põhielementi aga seostavad nad läänepoolsete ja lõunapoolsete europiididega, eitamata samal ajal teatavaid ühisjooni neile kõige lähedasemate Ulem-Volga soomlastega. Viimast võiks siis seletada kahe kontaktse tsooni kokkupuudetega, vähemal määral elanikkonna laialdaste siiretega. Oeldut paistavad kinnitavat ka R. Denisova andmed, mille kohaselt ta eraldab läänemeresoome hõimude koostises kaheksast europiidset elementi: laiemanoolist põhjaeuropiidset tüüpi, mis iseloomustab kiviaja asustust, ja pikema kitsa näoga europiidset tüüpi, mis on lisandunud alles pronksiajal. Viimase komponendi osa läänemeresoome läänepoolsete hõimude koostises peab ta eriti oluliseks /14/. Nõrka laponiidset lisandit meie kammkeraamika asulate luustikes ei seosta ta siirdelaineid idast, vaid näeb seda läänemeresoome kõige idapoolsemate hõimude (karjalaste, vepslaste jt.) vahendusel saaduna laplastelt. Ühes oma kirjutises /5/ arvab ta koguni, et kammkeraamika kultuuri hõimud olidki laplased, kuna läänemeresoomlased kujunesid alles koos tekstiilkeraamika varasel rauaajal.

L. Jaanitsa toodud mesoliitikumi ja neoliitikumi arheoloogilise ainese analüüs Eesti alal ja võrdlused kogu metsavööndi ainesega ei kinnita antud seisukohta. Ta oletab siiski kiviajal (nii nn. narva tüüpi keraamika kui tüüpilise kammkeraamika kultuuri levikus) teatavate uute elanike - siirdlaste ilmumist Eesti alale idast /15/, kusjuures viimaste segunedes kohaliku mesoliitilise (Kunda) kultuuri hõimudega formeerusid läänemeresoome hõimud. See seisukoht on sobitav ka P. Ariste toodud nn. substraaatsõnadega, mida ta eristab läänemeresoome hõimude keeles ja mis pärinevad mõnest varasematest kohalikest kultuuridest. P. Ariste arvates võis kõnesolev periood (3. a.tuh. teine pool) kujutada endast läänemeresoome-lapi keelelist ühisaega /16/.

Kokku võttes võib märkida, et eeltoodud seisukohad on paljus vasturääkivad, kuid võimaldavad siiski oletada, et oluline osa etnoste kujunemisel, nende välise kultuuriilme muutumises (keraamika valmistamisose levik, selle ornamentiivariandid jne.) võis olla seotud kohalike sisemiste jõudude arenguga, mida tugevdasid aga vastastikused kontaktid lähemate idade kirdepoolsete naabritega, eitamata siinjuures mõningaid siirdeid ja segunemisi lähemate naabrite vahel. Nende kontaktide järjestine tihenemine seoses üldise sotsiaal-majandusliku elu ja vahetuse arenguga viiski lää-

nemeresoome hõimude etniliste ühenduste tekkimisele juba vähemalt 3. a.tuh. teisel poolel.

*

Järgnevad perioodid toovad olulisi muutusi kogu metsavööndi arengus, kaasa arvatud läänemeresoome hõimud.

Esti ala asustuse areng ja selle etnilised protsessid alates hiliskiviajast ja varasest metalliajast on leidnud põhilisel üksmeelset käsitlust nii arheoloogide kui ka naaberdistsiipliinide uurijate vaatekohast. Antud juhul tuginemegi neile põhiseisukohtadele, mis esitatud "Esti esiajaloo" ning mis on omakorda kooskõlas juba märgitud H. Moora töödes väljendatud seisukohtadega. Viimased kajastuvad samuti autori enda osutatud töös. Üksikküsimustes on lisandunud siiski ka uusi täpsustusi ning mõningaid kontseptuaalseid eriarvamusi, seda peamiselt varasema ja keskmise rauaaja muististe uurimises, eeskätt läänemeresoomlaste kõige idapoolsematele rühmitustele kuulunud muististe tõlgendamises. Sellest lähemalt allpool.

Võrrelduna eelneva, s.o. neoliitilise asustuse kujunemisega läänemeresoome hõimude levialal, kus allikained, eeskätt uemad antropoloogia andmed, võimaldavad meie arvates suhtuda kaugema päritoluga migratsioonini, eeskätt Eesti alal, võrdlemisi tagasihoidlikult, näeme järgnevas mõnevõrra teistsugust arengupilti. Alates hilisneoliitikumist, s.o. 3. a.tuh. lõpust ja 2. a.tuh. algusest e.m.a. puutume kokku Baltimaadel ulatuslikuma migratsioonilainega, mis kajastub hästi siinseis arheoloogiamälestistes. Läänemere rannikala pidi jõuavad Lõuna-Baltikumini, samuti Eesti ja Läti lääneosas nn. nöörikeramika ja sõjakirveste kultuuri kandjad, levides meil veidi laiemalt just Põhja-Eestis ja saartel ning ulatudes siit üle lahe ka Edela-Soome rannikule ja Kesk-Rootsi aladele. See kultuur pärineb Kesk-Euroopas juba umbes 3. a.tuh. keskel ja II poolel e.m.a. levinud vase-kiviaja kultuurist /17/. Põhjapoolses Ida-Baltikumis vastab see periood aga alles hiliskiviajale, kus metall oli peaaegu tundmatu ning ka ühiskondlike majanduslikud olud oma emajärgse sugukonnaga kajastavad veel anastavat eluviisi. Uustulnukad seevastu on seotud ka viljeleva majanduse ja märksa kõrgema ühiskondlike suhete arengu tasemega.

Niisiis levisid 3. a.tuh. lõpupoolel ja 2. a.tuh. algul Baltimaadel omapärased nöörikeramika ja lihvitud kivist paadi- e. venekujuliste sõjakirvestega üksikhaud, mis samaaegselt olid tuntud ka Taani, Põhja-Saksa ja Poola aladel. Seoses karjakasvatuse, algelise maaviljeluse ja osalt ka vase töötlemisega olid nad saavutanud patriarhaalse ehk isajärgse sugukonna taseme.

Paljud uurijad on arvanud, et loodusolude muutuste tõttu Kesk-Euroopas ja kahtlemata sisemiste sotsiaal-majanduslike tegurite toimel liikus osa neist karjakasvatajaist Läänemere rannikalasid pidi põhja poole ning osa ida suunas üle Dnepri keskjooksu alade edasi Volga-Okaa basseini - eeskätt loomapidamiseks vajalike karjamaade hankimise eesmärgil /18/.

Antropoloogia andmed kinnitavad, et nimetatud sõjakirveste kultuuri hõimud olid europiidid - keelelikes tähenduses protoindoeurooplased.

Viimaste rühmad said Euroopas mitmel pool aluseks indoeuroopa etnilistele rühmitustele: päraistele germaani, keldi, illüüri, slaavi jt. rahvastele. Lõunapoolses Baltikumis kujunes mainitud nörkeraamika ja sõjakirveste kultuuri rühm aluseks balti hõimude pronksiaja kultuurile. Kuna ka Eesti ja Soome venekirveste kultuuri hõimud olid seotud eelmainitud kultuurikandjatega - protoeuropiididega, on neidki peetud balti hõimude eellaste hulka kuuluvaiks /19/. Nende protobaltlaste vahendusel lisandus arvukalt ka balti laensõnu läänemeresoome keeltesse /20/.

Kõnesolevate hõimude levik Baltimail ei tähendaud siiski niivõrd kohaliku asustuse ümberpaiknemist, kui võrd selle asustuse teatavat segunemist uute vastastikuste kultuuri- ja keeleliste mõjutustega kohapeal. See tõi kaasa olulisi antropoloogilise tüübi muutusi, nagu osalt sellele osutasime juba eespool.

Baltimaade lõunaosas said venekirveste kultuuri hõimud oluliseks komponendiks balti etnilise rühma kujunemisel, sulatades endasse sealseid varasemad läänemeresoome eellaste (kammkeraamika kultuuri hõimude) kilud. Eesti, Põhja-Läti ja Edela-Soome aladel aga jäid valitsevaks viimased; kuid sõjakirveste kultuuri hõimud etendasid ka siin suurt osa, eeskätt läänepoolsete läänemeresoomlaste etnilise ja antropoloogilise eripära kujunemises ning viimaste selgemas eristumises idapoolseist. Selle kinnituseks on K. Margi eelpoolnäidatud uurimistööd. R. Denisova järgi aga mõjutasid läänepoolsete läänemeresoomlaste eripära kujunemist alles pronksiajal meile ilmunud uus europiidne antropoloogiline tüüp /5/.

Moodne menetlus nende rahvaste veregruppide analüüsi näol eesti noorema põlve antropoloogi L. Heaposti töödes kinnitab samuti, et Lääne-Eesti ja Ida-Eesti rahvastik on kujunenud kahe erineva päritoluga antropoloogilise tüübi alusel. Mõningate veregruppide sagedus lääne- ja põhjaeestlastel ning saarlastel, samuti Lääne-Soomes osutab ühesugustele antropoloogilistele komponentidele nende rahvaste kujunemises. Neil veregruppidel on suur sarnasus vastavate veregruppidega Ojamaa ja Alandi rootslastega, samuti Upplandi rannikala elanikega /21/. See osutab tihedaile etnokultuurilistele kontaktidele, mis said kujuneda nimetatud aladel peamiselt sõjakirveste kultuuri hõimude levikuga, kuid mis pidid jätkuma ilmselt ka järgneval varasel rauaajal. Nagu allpool näeme, kinnitab seda mitmeti arheoloogiline aines.

Lisaks öeldule soodustas endiste kammkeraamika ja nõorkeraamika kultuuri kandjate segunemine meilgi isajärgse sugukonna teket, karjakasvatuse ja algelise maaviiljeluse levikut, mille areng jätkus pronksi-, eriti intensiivselt aga järgneval rauaajal. See kõik tõi kaasa ka asustuspildi muutused, algul teatava kombineeritud majanduse laadi, sest vanad elatusalad püsisid ju veel olulisel kohal. Kuid uute nähtuste areng majanduses põhjustas peagi ka uute ühiskondlike vahekordade kujunemise. Muististe paiknemine näitab, et algul toimus kujunevate patriarhaalsete sugukondade hargnemine väiksemaiks kogukondadeks, kelle hulgast jõukamad, ilmselt karja ja muud vara omavad kogukonnad hakkasid meilgi oma asulaid kindlustama, rajades neid ka viljelevalle majandusele soodsamaisse piirkondadesse. Neid on teada siiski alles üksikuid nagu Asva, Iru, Ridala, Klangukalns jt. varasest metalliajast. Rahva enamik elas siiski nähtavasti avaasulates. Kuna pronksiajast on üldse arheoloogiamälestisi Ida-Baltikumis säilinud suhteliselt vähe, pole mitmed arenguprotsessid, siinhulgas läänemeresoomlaste edasine etniline konsolideerumine üksikasjalikumalt jälgitav. Alles edasises omandab see selgema ilme.

V a r a s e l r a u a a j a l, s.o. VI saj.e.m.a. kuni I saj. m.a.j. kasvab muististe hulk ning nende alusel võib öelda, et üha suuremat osa etnilise ühenduse konsolideerumises hakkavad etendama ka sotsiaalspühholoogilised tegurid, s.o. antud kultuurikandjate uskumused, nendega seotud matmiskombed ning muud hõimupärased traditsioonid ja tavad (ornamentika, teatavate kultusesemete tüübid, nende levik jne.). Viimased eristavad üha selgemini läänemeresoomlasi teistest idapoolsetest soomeugrilastest ja ka lähemaist balti naabreist. Samas ilmneb kitsam omavaheline erinevus ka lääne- ja idapoolseil läänemeresoome hõimudel endil. Nii hakkavad oma surnuid matma kivikalmeisse kõigepealt Soome, Eestisaare-lääne ja põhjapoolsed hõimud, samuti Põhjalahti hõimud (liivlaste esivanemad). Neist idapoolseid jäävate karjalaste, vepsa, vadja ja isuri esivanemate varasema rauaaja muinasmälestised pole üldse sedavõrra teada, et nende hõimude konsolideerumist, nende leviala ja muid kultuurikomponente võiks täpsemini piiritleda /22/. Igal juhul ei olnud neile omane läänenaabritega sarnane matmisviis kivikalmeisse ja üldse kivide kultus.

Samal ajal lõunanaabreil balti hõimudel kujunes välja, osalt juba hilispronksiajal, surnute põletamise komme ning matmine mulla- ja liivakääbastesse /23/.

Kõnesolevate läänemeresoome etniliste rühmituste kujunemine, vähemalt selles osas, kus see on jälgitav, pani aluse ka läänemeresoome keeleliste rühmituste kujunemisele, mille tunnused ilmnevad selgemini eriti vanemal rauaajal. Piiriks tähendatud läänemeresoomlaste kivikalmete ja balti hõimude kääbaskalmete leviala vahel kujuneb suurtes joontes Väina jõgikond.

Juba hiljemalt hiliskivi- ja pronksiajast alates ilmses Eesti alal ja hakkas süvenema varasel ja vanemal rauaajal ka materiaalses kultuuris kajastuv teatav hõimude omavaheline kultuuriline erinevus /24/. Need erinevused olenesid nii etnilistest iseärasustest kui ka kohalikest eritingimustest ja neist tulenevaist vahetussuhteist, metalli leviku teedest ja muudest kultuurilistest kokkupuudetest naaberhõimudega. Näiteks on täheldatav tollal Eesti rannikuvöötme elanike majanduslike ja kultuurisuhete elavnemine senisest enam Soome rannikalaga, aga ka Ojamaa ja Kesk-Rootsi rannarahvaga. See võis tingitud olla juba varasematest etnilistest suhetest (sõjakirveste kultuuri levik), samuti mere lähedusest, mis tingis suuresti ühesuguse majanduse ja elulaadi (kala- ja hülgepüük, meresõidud jne).

Vastastikused mõjutused ei piirdunud aga üksnes ainelise kultuuri valdkonnaga, vaid jätsid õige tugevad jäljed ka uskumustesse ja tavadesse. Sellega ongi seostatud (H. Moora, V. Lõugas, S. Laul jt.) Eesti alal kivikalmete kultuuri, eeskätt kivikirstkalmete ja tuntud kivikultuse (väikeselohulised kultuskivid, hilisemad ohvikivid jne.) levik, peamiselt just kõige läänepoolsemate läänemeresoomlaste levialadel /25/. See kultus lähtus kõigi eelduste kohaselt Kesk-Rootsi aladelt. Viimane ei tähenda enamiku uurijate arvates siiski mingit olulist migratsiooni üle Läänemere Eesti alale, vaid seostub eeskätt sisearenguga, nii materiaalse kui vaimse kultuuri kõigi külgede edenemisega, kusjuures endised seosed idapoolsete sugulashõimudega jätkuvad. Seda kinnitab matmiskultuse väliste vormide taga kohalik igapäevane tarbekultuur, sarnased jooned keeraamikas, näiteks Volga-Okaa basseinis, Ida-Karjalas, osalt ka Lõuna-Soomes tuntud tekstiilkeramikaga, samuti kagu- ja lõunanaabreil levinud riipekeramikaga. Et tekstiilkeramikat on leitud ka Kesk-Rootsi rannasukate varase rauaaja kultuurist, on "Eesti esiajaloo" autorid (V. Lõugas) oletanud selle alusel ka läänemeresoome mõningate siirdlaste sinna asumist, peamiselt aga tihedama vastastikuse läbikäimise kasvu tollal nimetatud alade vahel. Selle tulemuseks oli ilmselt kavanimete germaani laenude ilmumine läänemeresoome keeltesse. J. Koivulehto järgi /26/ ilmusid germaani laenud mõnevõrra varemini läänemeresoome aluskeelde, kui siiani arvati. Kuna on tegemist ka kivikalmete veidi varasema levikuga, võrreldes Eesti alaga, osutab see nähtavasti tihedamate vastastikuste rahvasterühmade siiretele Soome ja Skandinaavia rannikualade vahel. Selle alusel võib oletada, et germaanipäraseid kultuurinähtusi võis meile lisanduda omakorda Edela- ja Lõuna-Soomegi vahendusel. Seosed balti hõimudega on tollal nõrgemad.

Kuna vaadeldava ajajärgu algus on siiski veel suhteliselt vaene muististelt, kajastab see ilmselt üleminekujärku pronksiajalt rauaajale ja seda nii materiaalses kui ka vaimses kultuuris; samuti ehk ka mõnin-

gast stabiliseerumatust tulevaste peaelatusalade väljakujunemises ja sellega seotud asustuse paiknemises Eesti alal. Asustuse selgemad kontuurid ja selle ulatuslikum levik kogu territooriumi osas on täheledatav varase rauaaja hilisemal perioodil, s.o. I aastatuhande lõpusajandeil ja m.a. algul, sellele iseloomulike suhteliselt arvukate kivikirstkalmetega.

*

Asustuse ja tootlike jõudude areng jätkub vanema rauaajal (I - V saj. m.a.j.) seoses maaviljeluse ja karjakasvatuse kujunemisega peaelatusalaks. Muististe arvu tunduv kasv tollal peegeldab ka rahvastiku arvu kasvu. Asustuse levik, mis varasel rauaajal oli seotud peamiselt Lääne- ja Põhja-Eesti rannikalade ja saartega, kandub m.a. vahetussajandeil laiemale alale, ulatudes ka Kesk-Eesti Vooremaa piirkonda, Võrtsjärve nõo äärtele, Hiiumaale jm.

Eesti ala algne maaharimisviis seostus ale- ja söödiviljelusega, mis nähtavasti tingis suuremate sugukondlike kogukondade lagunemise väiksemaiks patriarhaalseiks suurperedeks. Sellise ühiskonna struktuuri ongi nähtud peegeldumas juba vastavalt kivikirstkalmete ehituses ja levikus väiksemate rühmadena, mis tähistavad suurperede matuseid. Suurperede edasine lagunemine toimus ilmselt keeruka sisearenguprotsessi tulemusena, mis viis nende hargnemisele varasemaist asustuskeskustest ja järjest uute alade asustamisele. Selle kinnituseks ongi vaadeldavale vanemale rauaajale iseloomulik enamikus üksikult paiknevad suured põlluvõi ka paekividest laotud tarandiga kalmed, mis pealt kaetuna mulla ja väiksemate kividega moodustavad piklikke lamedaid kuhjatisi. Viimaste tarandiline siseehitus oma arvukate põletusmatuste jäänustega - vähemalt II sajandist m.a.j. alates - peegeldabki niisuguse suurperelise kollektiivi olemasolu, kelle liikmeid maeti siia mitme põlvkonna vältel.

S. Laul on veenvalt näidanud konkreetse materjali varal tema poolt uuritud Kagu-Eesti Virunuka tarandkalmete puhul analoogset suurperede hargnemisprotsessi mitmete põlvkondade jooksul, kuni lõpuks üksikperede eraldumiseni /27/.

Nii peegeldavad vaadeldud varase ja vanema rauaaja arheoloogiamälestised intensiivsema asustuse teket Eesti alal, mille tulemuseks oli ka siinsete hõimude tugevam konsolideerumine. Vaadeldud olukaine on viinud meie uurijad arvamisele, et varase rauaaja Põhja- ja Lääne-Eesti ning saarte intensiivsem asustus, võrreldes muu Eesti alaga, etendas ka edasises asustuse intensiivistamises vanemal rauaajal olulist osa, kuna just mainitud piirkonnist levis asustus laiemalt Kesk-Eesti ja mõneti ka kaugemale ida- ja lõunapoolsetele

aladele. See tähendas tugeva euroopiidse elemendi laiemat levikut ka ida poole - vähemalt kivikalmete leviku piirkonda. Üeldut kinnitavad antropoloogia andmed, eeskätt K. Margi poolt teostatud liivlaste antropoloogilise tüübi analüüs hilisemast rauaajast. Kuid selle tüübi kujunemine oli pikemaajaline nähtus. K. Margi järgi erineb liivlaste kolju tüüp XI - XIII saj. oluliselt läänemeresoome idarühma hõimude (vadjalased, vepslased, tšudid jt.) omast, kus on esindatud lühipealisema ja madalama näoga euroopiidne tüüp, mis meenutab, mõnevõrra nõrgemal kujul küll, siiski protolaponiidset tüüpi /28/. Viimane puudub kõigil mainitud läänerrühma hõimudel.

Kõige selgepiirilisemalt on vanemal rauaajal võimalik läänemeresoomlaste hulgas eristada siiski eesti, liivi ja läänesoome hõimud, tänu nende hästi säilinud ja uuritud kivikalmete kultuurile. Läänemeresoomlaste idarühma kuuluvate sugulashõimude eristamine pole, nagu öeldud, täpsemalt jälgitav just neile omase matmis-kommete ebamäärasuse tõttu.

Samas võib kahtlemata märkida, et eesti hõimude ja neid ümbritsevate läänemeresoome idarühma hõimude, samuti lõunas balti hõimude vahel ei kujunenud veel tõenäoliselt mingit selgemat etnilist piiri, vaid nii siinkui sealpool seda piiri võis leiduda segaelanikkonnaga saarekesi, millede eksistents jätkus veel hiljemgi muinasaja lõpul ja varasel keskajal.

Antud kontekstis huvitab meid lähemalt eesti hõimude etnilise rühmituse siseareng. On selge, et edasised majanduslikud ja kultuurilised suhted naabritega nii vanemal kui ka jätkuval keskmisel ja hilisel rauaajal etendasid selles oma osa. Need toimisid erinevalt Eesti ala erinevais piirkonnis vastavalt nende vastastikuste suhete suunale ja iseloomule. Põhjaeestlastel ilmnevad kokkupuuted nüüd üle mere peamiselt Soomega, samuti Läänemere kaguranniku alaga, kus kujunesid lääneslaavi hõimud, vähem aga Rootsi rannikalaga. Saarlastel, samuti aga ka lõuna- ja keskeesti hõimudel oli kokkupuuteid samas suunas, ent veelgi enam lõunapoolsete balti hõimudega, eeskätt just Kirde-Poolast Kuramaani rannikalal formeeruvate läänebalti hõimudega. Kagu-Eesti hõimud seevastu olid tihedamini seotud oma lõuna- ja kagunaabritega, teispool Peipsi-Pihkva järve paiknevate sugulashõimudega, kelle lähedusse hakkas nihkuma 1. aastatuhande II poolel ja lõpul idaslaavi hõime.

Nimetatud suhete taustal ja intensiivse sisearengu tulemusena on täheldatud just vanemal rauaajal eesti hõimude siseste kitsamate kultuurivaldkondade kujunemist, mis seostuvad ühtlasi keelemurde eri piirkondadega /29/. Ilmekaks allikaineseks nende kultuurivaldkondade eristamisel on murdesõnavara kõrval taas tarandkalmete rikkalik ja mitmekesine leiuaines, peamiselt aga mitmesugused naiste ehetetüübid, mõnevõrra ka muud piirkondlikud erijooned (keraamikas jne.). Need

ongi aluseks uurijate (H. Moora, M. Schmiedehelm, S. Laul jt.) seisukohale tollal kujunenud Kirde-, Kesk- ja Põhja-Eesti, Lääne-Saare, Edela- ja Kagu-Eesti kultuurivaldkondade ning keelemurdepiirkondade eristamisel /30/.

Samal ajal võiks vaadelda kõnesolevat perioodi hilisemate Eesti talude kui talupojakultuuri e. agraar-asustuse põhikeskuste kujunemise ajajärguna, kusjuures nende raskuspunkt langeb kivikalmete põlisalale Põhja- ja Kesk-Eestis, olenevalt sealsete põlispõldude mõnevõrra varasemast arengust. Mujal püsis aga kauemini aletamine, mis nõudis ka suuremat inimtööjõudu ja seega kauasemat suurperede püsimist. Nii sõltus asulate ja neist hargnevate talude areng suuresti vastavate ühiskondlik-majanduslike protsesside käigust, mis tollal oli Lõuna-Eestis ja ka mõnel pool Lääne-Eestis veidi aeglasem kui eelnimetatud vanades asustuskeskustes.

*

Muististe levik Eesti alal k e s k m i s e l
r a u a a j a l (V saj. II poolest IX sajandini) peegeldab asustuse edasist arengut lähtuvalt eelmise perioodi vanadest keskustest. See nähtub kõigepealt vanade kivikalmete kestvast kasutamisest. Uusi tarandeid küll sellal enam ei rajatud, kuid maeti endiselt vanade äärevaredesse või ka neist väljapoole, ent ikka vanade kalmete lähedusse. Samal ajal rajati ka uusi kivikalmeid, kuid nende siseehituses puudub endine korrapära, mis peegeldas vana suurperede kooselu, ka väliskuju erineb uutel kivikalmetel. Viimaseid - kividest ja mullast lamedaid künkaid - kohtame uuel asustatud paikades Kesk- ja Lääne-Eestis, Loode-Eesti sisealadel ning mujalgi. See näitab, et vanade asustuskeskuste kõrval ja lähemas ümbruskonnas tekkis mitmel pool rida uusi.

Keskmise rauaaja asustuse, majanduse, ühiskondlike suhete ja kultuuri omapära üksikasju on analüüsinud E. Tõnisson "Eesti esiajaloo" /31/. Selle alusel võib märkida, et põhiliselt säilis meil tollal veel vana kogukondlik kord sellele iseloomulike asustuskeskustega, kuhu rajati I aastatuhande II poolele iseloomulikud linnused ja sageli vahetult nende jalamil paiknevad avaasulad. Võimalik, et nende asulate elanikkonna elukorraldust sidusid veel vanad traditsioonid, kuid ajajärgu lõpul tekkis siin rida muutusi ning uurijate arvates kujunes sellal kõnesolevates asulates elanud kogukondade ühiskondlik korraldus juba üsna lähedaseks noorema rauaaja territoriaalsele külakogukonnale.

Vana asustuse suuremate territoriaalsete ühenduste kujunemist - kihelkondade teket - tuleb seostada samuti keskmise rauaajaga. Ilmselt põimused selles nähtuses nii vanad hõimukorraga seotud tavad kui ka mit-

med uued nähtused, mistõttu kihelkondade kujunemist tuleb vaadelda kui pikemaajalist protsessi. Algselt tekkinud väiksemaarvulised asulate rühmad e. liidud (kihl) suurenesid nähtavasti edasises uute asulate lisandumisega. Seetõttu on uurijad oletanud, et keskmise rauaaja kihelkonnad olid alles väikesed, täienes nooremal rauaajal /32/. Seda näib kajastavat just asulate linnuste paiknemine, kusjuures mitte kõik avasulad ei olnud seotud otseselt linnusega. Nii arvatakse, et peamiselt asulaga seotud linnused kujunesidki algselt kihelkonna keskuseks, mille kinnituseks on arvukalt näiteid /33/.

Samasse perioodi kuulub omakorda kihelkondade liitude - maakondade kujunemise algus. See oli samuti järkjärguline ja pikaajaline protsess, mille lõpumomente kajastab Läti Henriku Liivimaa kroonika XIII sajandi algusest. Viimane nimetab Eestis tekkinud 12 maakonda, millest kaheksa on suuremad: Virumaa, Järvamaa, Revela, Harjumaa, Läänemaa, Saaremaa, Sakala, Ugandi; liisaks Kesk-Eesti neli väiksemat kihelkondlikku liitu e. väikemaakonda: Alempois, Mõhu, Nurmekund ja Vaiamaa (Vaiga).

Nii kihelkondade kui ka väiksemate maakondade liitumist suuremaks kajastavad hästi keskmise rauaaja lõpu linnused, mis kujunesid algul väikemaakondade keskustena. Hiljem mõned neist väikemaakondadest moodustasid suurema maakonna tuumiku koos oma keskse linnusega, teised aga koguni lagunesid ja jagunesid eri maakondade vahel. Tulevase territoriaalse korralduse seisukohalt omas see jaotus olulist tähtsust.

Tolle aja ühiskondlik-majanduslike suhete arengus omab tähtsust ka vanemate esiletõus, kellele kuulusid ülalmainitud linnused ja kes hakkasid etendama olulist osa nii ühiskondlik-poliitiliste kui administratiivsete suhete korraldamisel. Algul määrasid vanemate ühiskondliku seisundi veel vanad sugukondlikku korda tagasiulatuvad tavad, kuid aja jooksul hakkas vanema osatähtsust mõjustama tema varanduslik ja ühiskondlik seisund /34/. See kasvas eriti märgatavalt nooremal rauaajal, seoses eraomanduslike suhete süvenemisega.

Kuigi sugukondlik-hõimuline ühiskonnakorraldus kasvas aja jooksul üle territoriaalseks, jäid rahvastiku keeles ja materiaalses kultuuris teatavad piirkondlikud erinevused püsima (matmisviisid, kalnevormides, keeraamikas jne.). Samal ajal metallikultuuris jm. tarbekultuuris pole see eripära enam oluliselt jälgitav /35/.

Etniliste suhete areng jätkus üldiselt vanal alusel, kuid selles toimus siiski mõningaid nihkeid seoses lähikäimise ja vahetuse arenguga, eeskätt aga sisekolonisatsiooni nähtustega. Kõige tugevam ja püsivam aluspõhi on kujunenud Põhja-Eesti kultuurivaldkonnas. Endisest mõnevõrra laiemad piirid omandab Kesk-Eesti kultuurivaldkond, millega H. Moora ja E. Tõnissoni andmeil liitub edelapoolne Virumaa, osaliselt ka Põhja-Viljandi ja Põhja-Tartumaa, kus jääb püsima varasemate,

üldiselt põletusmatustega kivikalmete kasutamise traditsioon nagu Põhja-Eestiski.

Lääne- ja Loode-Eesti moodustab omaette kultuuri- piirkonna uut tüüpi kindla korrapäрата kivikalmete ja põletusmatustega, mis omandavad märgatavalt uusi erijooni Tallinna ümbruses; sama võib täheldada Saaremaal, mida mõjustab eeskätt läbikäimine Soome ja Skandinaavia rannikaladega, seda jätkuvalt veel nooremal rauaajalgi.

Iseseisva kultuurivaldkonnana eraldub ka Kagu-Eesti, kuhu V - VI sajandil levivad uut tüüpi kalmed - põletusmatustega kääpad, neist mõned ulatuvad ka põhjapoole Emajõe Peipsi rannikul. Mitmed ühisjooned neis kääbastes kivikalmete ehituse (siseehituslikud kivi-konstruksioonid) ja leiumaterjaliga, samuti keeleandmed lubavad uurijate arvates seostada neid kääpaid ühe idapoolsema läänemeresoome hõimurühmaga (hilisema Võru murdealaga), kelle peamine leviala ulatus Pihkva ümbruskonda, isegi sealt ida ja kagu poole. Neil oli tihedam side lõunapoolsete vadjalastega jt. /36/.

Kõnesolevasse kagupiirkonda nihkusid samal ajal, eriti intensiivselt aga 1. aastatuhande lõpusajandil, idaslaavi hõimud - krivitšid, olles segunenud idabal- tidega ning neil kujunesid, samuti kui neist põhjapoolle levinud sloveenidel Novgorodi-Ilmeni basseinis, kestvad sidemed mainitud läänemeresoome hõimude idarühmaga.

Üldiselt avaldab kogu keskmise rauaaja arengule olulist mõju uute ühiskondlike suhete järkjärguline läbimurre, ülikonna, eeskätt vanemate esilekerkimine, kes hakkasid siitpeale etendama juhtivat osa oma hõimualade säilitamise ja kaitsmise huvides juba mainitud kihelkondlike ja maakondlike liitude loomisel, mis viis lõpptulemusena ka kogu siinse **maarahva** tihedama kokku- kuuluvuse tunnetamisele.

*

N o o r e m r a u a a e g (X sajandist kuni XIII sajandi alguseni) tõi kaasa ühiskondlik-majanduslike suhete, samuti etnilis-kultuuriliste vahekordade edasise arengu, mille uurimise allikad on senisest sootuks mitmekesisemad - lisanduvad juba eespool mainitud kirjalikud allikad ning üha arvukamaks muutub arheoloogiaaines, mis kõik kokku näitavad uute nähtuste arengut vanade suhete pinnal. Ajajärgu uuem põhikäsitlus pärineb E. Tõnissonilt /37/.

Meid huvitava küsimuse, s.o. eesti rahva tervikliku ühtsuse väljakujunemise uurimisel on positiivseid tulemusi saadud kõiki majanduse, ühiskonna ja kultuuri arengutegureid üldiselt kogu Ida-Baltikumis tervikuna arvestades, mitte aga neid nähtusi isoleeritult käsitledes /38/. Kulges ju vastav areng Baltimaades nooremal rauaajal, nagu varcmgi, sarnaseid teid pidi, eri-

nedes mõneti vaid arengu tempolt. Nii oli Leedu alal majanduse ja ühiskonnavormide areng, seega ka rahva väljakujunemise protsess kiirem kui Eesti alal, Läti territooriumil ilmneb mingi vahepealne seisund. Kõrvutades samu arenguprotsesse aga naabruses paikneva Vana-Vene varafeodaalriigi või viikingite sama nähtusega Skandinaavias, saame kergemini määrata nii erinevusi kui ühishähtusi, mis aitavad hinnata ka Baltimaade vastavat arengut.

Nii kirjalikud kui ka ainelised allikad näitavad, et märgatav tõus algas Eesti alal eriti XI sajandist alates /39/. Seda peegeldab nii muististe levik sellal järjest uutele künni alla võetud aladele, kalmetele, asulate ja linnuste arvu tunduv kasv, samuti arheoloogilise leiuväime suur diferentseeritus muististe eri liikides, muuhulgas silmapaistev hõbearete esinemine jne. Teatavad piirkondlikud erinevused matismiskometes ja muudeski tavades kohati veel säilivad, kuid ajajärgu lõpupoole võime täheldada nende järkjärgulist nivelleerumist.

Eesti ala arengut mõjustas tollal üha elavnev suhtlemine kogu Läänemere basseinis, seda eeskätt Vana-Vene ja Araabiaaade ning viikingite vaheliste kaubasuhte tulemusena, mil suurel määral vahendajaks osutasid Baltimaad. See tähendas uute kultuurielementide, mitmesuguste kultuurivarade juurdevoolu meilegi.

Idapoolseist mõjutegurist tuleb arvestada kõigepealt üha arenevat Vana-Vene linnakultuuri ja kitsalt diferentseerunud käsitööd, samuti ühiskondlik-poliitiliste suhte, eeskätt varafeodaalse elulaadi mõju. Omavaheliste suhte keerukus ja nende aeg-ajalt muutuv iseloom tõi kaasa ka sõjalis-poliitilisi aktioone - nii viikingite kui ka vene vürstide sõjaretki, millele vastati samaga ning mis omakorda mõjustasid Baltimaade hõimude relvastuse ning üldse kaitsevõime ilmingute tugevnemist, linnuste võimsamat kindlustamist.

Viikingiaja lõppjärgul vähenes mõnevõrra Rootsi mandri, Taani ja Norra kaubitsejate üldine aktiivsus Läänemere ja peamine raskuspunkt langes läänepoolseis vahetussuhtes nüüd Ojamaale. Seal väljakujunenud omapärane ühiskondlik-poliitiline kord - külakogukondade föderatsioon, kus juhtiv osa kuulus jõuka talupoegkonna esindajatele, võimaldas neile ka kõige laiemat tegevusvabadust /40/. Pole võimatu, et sealne ühiskonnakorraldus jättis teatavaid jälgi ka nendega kokkupuutuvaile Läänemere idaranniku rahvastele, eriti saarlastele, kelle elus mereretked omandasid tähtsa koha. Neid suhteid peegeldab saarlaste materiaalne kultuur, aga ka Rootsile lähedasema Eesti rannavööndi rahvastikule omane rootsipärane intonatsioon kõnekeeles jm. /41/.

Sakslaste ilmumine Läänemere piirkonda nii Ojamaa kui ka Väina kaudu rikkus sajandite jooksul välja kujunenud jõudude tasakaalu, kallutades seda lõpuks

Baltimaade rahvaste kahjuks. See tõi kaasa ka Vana-Vene vürsti- ja feodaalvabariikide, eeskätt Novgorodi, Pihkva ja Polotski vürstide üha tugevneva huvi oma läänenaabrite suhtes. Nii XII kui ka XIII sajandil Eesti alal toimunud sõjalised üritused annavad tunnistust sellest, et viimane kuulus kindlasti Novgorodi-Pihkva huvi- ja mõjusfääri. Ent nende retkede korduvus ja arvukus kõnelevad samal ajal otseste sõjalis-poliitiliste tulemuste ebastabiilsusest /42/.

Need suhted - nii sõjalised kokkupõrked kui ka kaupade vahetus eestlaste otseste naabritega - etendasid mõistagi oma osa muinasaja lõpu ühiskondlik-poliitiliste suhete, samuti etnilis-kultuurilise pildi kujunemisel Eestis. Nii mõjustasid Eesti ala ka suhted lõunanaabrite liivlastega ning balti hõimudega, kel toimusid samuti muutused ühiskondlik-poliitilistes vahekordades: väiksemate ja suuremate territoriaalsete piirkondade väljakujunemine ning liivlaste, latgalite, semgalite, seelide, kuršide jt. etnilis-kultuurilise eripära selginemine. Arheoloogilise uurimistöö valguses tõuseb Baltimaade rahvaste arengus tollal hästi esile eriti liivlaste mõjurikas kultuur, nende tihedasti rahvastatud maakondlikud rühmitused arenenud majanduse ja ühiskondlik-poliitiliste vahekordadega /43/. See avaldas mõju Lõuna-Eesti, eriti Sakala piirkonna, samuti saarlaste ainelisele kultuurile.

Tollal kujunes nimetatud läänemeresoome ja balti hõimude piirilähedastel aladel ka uusi ja säilis vana segaasustuse saarekesi, osalt aga toimus liivi-latgali hõimude, samuti läänemeresoome ja kuršide kokkukasvamine Kuramaal, nagu seda veenvalt on näidanud E. Tõnisson.

Ühendused jätkusid endiselt soomlaste ja karjalastega; etnilised sidemed ja otsene segaasustusala Kirde-Eestis ja kaugemal ida pool Narva jõge ühendas eestlasi ka vadjalastega.

Mainitud seosed kajastuvad eesti talupoegade, s.t. põlise maaga seotud rahva kultuuris, mis oli võrsunud peamiselt maaviljeluse ja karjakasvatuse tulemusena. Kui eelnevas on osutatud eesti talupojakultuuri ja talude-külade kujunemise algetele juba vanemal rauaajal, siis selle nähtuse selgemad kontuurid on jälgitavad nüüd nii muististe leviku alusel kui ka XIII sajandi alguse "Taani hindamisraamatu" andmeis, kus on fikseeritud suurem osa hilisemaid teadaolevaid Põhja-Eesti külasid. Neid andmeid kommenteerib prof. S. Vahtre käesoleva kogumiku järgnevas artiklis. Neist nähtub, et külade suurus erines piirkonniti ja sõltus otseselt kõigist ökoloogilistest tingimustest tollal, oluliselt aga maaharimise viisidest ja nende tasemest, mis kujunesid muinasaja lõpul.

Oma osa etendasid Eestis aga ka mitmed muud töondusalad, näiteks kütmine, kala- ja hülgepüük, metsmesindus jne., kuid need olid rohkem kõrvalalad. Kä-

sitöödest nimetatagu pottsepist, sepist, rauasulatamist, riidevalmistamist, puu- ja ehitustööid, aga ka mitmesuguste juveliirtööde - pronksist ja hõbedast ehete töötlemist, ehkki nende ilustamisvõtted ei küündinud siiski kõige peenemate juveelimeistrite võteteni. Pole täpsemini jälgitav ka, kuivõrd need käsitöölalad olid eristunud põllumajandusaladest. Oldiselt on H. Moora, H. Ligi ja E. Tõnisson rõhutanud eestlaste puhul nooremal rauaajal vaid külakäsitöö taset, s.o. talupoja majapidamisega seotud käsitööde tegemist, mis pidi rahuldama eeskätt jõukama talupoja vajadusi. Seega olid nii tehnilised võimalused kui ka sotsiaalne taust ja nõudlus eestlastel mõneti erinevad, võrreldes naabrite, näiteks viikingite või Vana-Vene linnakäsitöö, eriti sealse rauasepise ja juveliirtoodete valmistamisega.

Kaalukaks tõendiks öeldu kohta on viimaste aastate linnauurimise tulemused, näiteks Tallinnas ja Tartus, kus muinasaja lõpuperioodi kultuurkihi iseloom peegeldab suhteliselt nõrgalt käsitööde kitsamat diferentseerumist: puuduvad oluliselt meistritöökodade jäänused, käsitööks vajalike instrumentide hulk on suhteliselt kasin, leiuaines kajastab hõreda asustuse kujunemist, mis on seotud alles linnaeelse etapiga. Pilt muutub oluliselt keskaja kultuurkihis; alates juba XIII sajandi II poolest /44/.

Samal ajal on Eesti ala territoriaalse terviklikkuse ja majandusliku ühtsuse kujunemise seisukohalt oluline nimetada mitmete kaubitsemiskeskuste kujunemist peamiselt keskmate suuremate linnuste juures, ka sadamapiirkonnis ja tähtsamate liiklusteede sõlmpunktides, millest osa kujunes hiljemalt XIII saj. II poolest alates ka linnadeks või aleviteks, nagu Tartu, Otepää, Viljandi, Tallinn-Kolõvan jne. Suurematest piirkondlikest keskustest kujunesid veel Varbola, Keava, Soontagana, Lõhavere; sadamalinnustest Toolse, Mahu, ka Pärnu sadamakoht, kõnelemata saarlaste suuremaist linnustest nagu Valjala, Kaarma, Põide, Muhu jt. Nende ümbruse leiuaineski, eeskätt aarde- ja mündileiud, ohvripaigad, kultuskohad jne. osutavad sellele, et need keskused olid turukohtadeks kui ka traditsioonilisteks kooskäimise kohtadeks. Just nende keskuste kaudu arenesid maarahval järjest tihedamad omavahelised sidemed.

Peale selle kinnitab muististe, eeskätt kalmete levik ka uute külakondade kujunemist, järjest uute kõlvikute, ulatuslikuma rannavööndi jne. hõivamist, mis samuti tugevdas territoriaalüksuste väljakujunemist. Materiaalse kultuuri valguses on "Eesti esiajaloo" uurijad võinud konstateerida tugevamate külakogukondade kujunemist eeskätt Põhja- ja Kesk-Eestis, mille asustust käsitletakse eesti rahva ja tema keele arengu seisukohast kesksena. Ka Lääne- ja Loode-Eesti ning Saaremaa liituvad oma asustuslaadilt viimasega. Lõuna-Eestis kujunes välja hajusam asumislaad, koosnedes väiksemaid hajaliasetsevaist majapidamisrühmadest, suurkülased esines siin märgatavalt vähem. Seetõttu moodustusid siin

ka mõnevõrra väiksemad või ka ebamäärase liitumisega kihelkonnad ja maakonnad /45/. Pole võimatu, et nii- või teistsuguste territoriaalüksuste kujunemises etendas oma osa ka naabrus, välisoht jms., loomulikult aga esmajoones kohalikud asustusolud.

Kasvav välisoht XIII saj. algul sai otsustavaks teguriks maakondade lõplikul formeerumisel. Tuleb arvata, et endised sisemised hõimukorraaega ulatuvad siledemad ja traditsioonid tulenesid eestlastel, nagu nende lähemal sugulashõimudelgi, nende elulaadist. Rida uurijaid aga rõhutab agraarse elulaadi erilist osa just eestlaste puhul, mis määras nende kui etnilise rühmituse iseloomu ja avaldas otsest mõju ka nende administratiivjaotuse kujunemisele /46/. Selle seisukohaga võib kõigiti nõustuda - muinasaja lõpuks väljakujunenud oma kindlate traditsioonidega agraarne elulaad jätkus eestlastel ju veel uutes tingimustes võrdvõimu all keskjalgi sajandeid. Kõige ilmekamaks näiteks on siin ehk Saaremaa kompaktsed suurkülad neile omase elulaadiga, mis pidurdas mõnevõrra isegi nende ülikute esiletõusu ja võimutaotlusi sellisel määral, nagu need kujunesid välja mujal Eestis.

Muinasaja lõpuperiood! tähistab eelöeldule vaadatamata siiski endise ühiskondliku korra, selle vana demokraatlik-kogukondliku iseloomu järkjärgulist mõranemist. Ülikuperede esiletõus võimaldas neil kasutada ühiskonna hüvesid suuremal määral kui tavalisel talupojal, kuid uurijate arvates jäi nende elulaadomesti sarnaseks muu rahva omaga, mida ilmekalt kajastab matmiskombestik, panuste iseloom, teadaolevad asulate (elamute) tüübid jne., mis oma üldilmelt liituvad kohaliku ainelise kultuuriga.

Ohtsena püsib eestlastel ka vana väljakujunenud animistlik muinasusund, peegeldades teatavaid muistseid seoseid ka idapoolsete läänemeresoomlaste kultustega. Hilisemad kokkupuuted lõuna- ja läänepoolsete naaberrahvastega, peamiselt germaanlastel jt. tuntud viljakusmaagiaga ja sellele omaste tavadega mõjustasid peamiselt läänepoolsete läänemeresoomlaste usundit. Sellele kujunes iseloomulikuks, nagu eespool märgitud, kivikalmete kultuur esivanemate kultuse näiteks, samuti kivikultus üldse ohvrikivide ja hiiekohtade austamisega, haldjate kultus jne. Mõistagi võib siingi näha, tingituna keerukate ühiskondlik-majanduslike suhete arengust, teatavaid piirkondlike erinevusi, mis kajastuvad folklooris, rahvapärimestes, Liivimaa kroonika kirjeldustes jm. Neil kõigil oli väga oluline osa tervikuna muinaseestlaste vaimse kultuuri kujunemises. Kultustraditsioonid sulanesid ühe komponendina eestlaste kui ethnose sisemistes piirkondlikes iseärasustes. Viimaste olemasolu peegeldavad teatavasti ka Eesti alal säilinud keelemurded /47/.

Seega võib märkida, et eestlaste etnilise ühenduse kujunemisega 1. aastatuhande lõpul m.a.j. ei ole veel tegemist rahva tervikliku ühtesulamisega; alles

selle perioodi viimasel etapil - 2. a.tuh. algussajandeil võib täheledada suurema ühtsuse väljakujunemist, eeskätt maakondade ulatuslikumat haaret, samuti teatavate ehtetüüpide, ornamendi ja vastavate ilustamisvõtete väljakujunemist, mis räägib teatavate sotsiaalpsühholoogiliste tegurite osatähtsuse kasvust rahva kultuuri ühtlustumisel. Samal ajal ilmnevad veel mitmed erinevused matmiskombestikis (püsisid nii põletus- kui laibamatused, kivikalmed ja maahauad jne.). Keeleuurijad on täheldanud maarahvastiku tihedama läbikäimise tulemusena küll ka keelelist lähenemist, kuid erinevused põhja- ja lõunaeesti keeles jäid siiski püsima. Seevastu Kesk- ja Põhja-Eesti murrud A. Kase järgi näitavad lähenemistendentsi (nagu see ilmnes ka materiaalses kultuuris). Lõuna-Eesti kaks põhilist murret - Võru ja Tartu murrud püsisid kaua just sealse elulaadi ja teatavate etniliste iseärasuste tõttu. Tervikuna võib rõhutada siiski rahva psüühilise laadi ühtsuse tekkimist, mis territoriaalse ja majandusliku ühtsuse kõrval oli oluliseks eelduseks eestlaste kui rahva kujunemisel. Viimane nimetas end kaua **maarahvaks** ja oma keelt **maakeeleks**; termin **eestlane** pole tulnud kasutusele mitte eestlaste endi kõnepruugist, vaid nagu nüüdisuurijad üksmeelselt oletavad, pärineb skandinaavlastelt ning latiniseeritult kandus see sealtkaudu ka Liivimaa kroonikasse - Estonia (*tota Estonia*) kujul.

Kasutatud allikad ja kirjandus

1. Setälä E.N. Soomesugu rahvaste eelajalugu. - Trt., 1932. - Lk. 35 jj.
2. Eesti rahva etnilisest ajaloost: Artiklite kogumik/ Toim. H. Moora. - Tln., 1956 = EREA.
3. Mark K. Zur Herkunft der finnisch-ugrischen Völker vom Standpunkt der Anthropologie. - Tln., 1970; Jaani- nits L. Soomeugrilaste hargnemisest arheoloogia and- meil // Keel ja Kirjandus. - 1973. - Nr. 12. - Lk. 711 - 724.
4. Trummal V. Eesti ala vanem asustus ja rahva etnilie- ne kujunemine. - Trt., 1973.
5. Денисова Р.Я. О генезисе прибалтийских финнов // Изв. АН ЛССР. - Рига, 1982. - № 7. - С. 65 - 81.
6. Jaani- nits L., Lõugas V., Laul S., Tõnisson E. Eesti esiajalugu. - Tln., 1982.
7. Денисова Р.Я. Основные антропологические типы при- балтийских финнов и их происхождение // Congressus Quintus Internationalis Fennougristarum. - Turku, 1980. - II. - С. 314; Денисова Р.Я. Прибалтийские финны на территории Латвии (I-II тысячелетия) // Congressus Tertius Internationalis Fennougristarum. Tallinn 17. - 23. VIII 1970: Teesid. - Tln., 1970. - II. - Lk. 36.
8. Генинг В.Ф. Древнейшее расселение уральских народов // Congressus Tertius Internationalis Fennougrista- rum. Tallinn 17. - 23. VIII 1970: Teesid. - Tln., 1970. - II. - Lk. 6.
9. Ariste P. Läänemere keelte kujunemine ja vanem are- nemisjärgk // EREA. - Lk. 5 - 24.
10. Jaani- nits L. Soomeugrilaste hargnemisest arheoloogia andmeil. - Lk. 712 - 713. Vrdl. ka Eesti esiajalugu. - Lk. 53, 57.
11. Панкрушев Г.А. Племена Карелии в эпоху неолита и раннего металла. - М., Л., 1964.
12. Денисова Р.Я. Основные антропологические типы ... - С. 314.
13. Gochman I.I. Anthropologie und Herkunft der prä- historischen Bevölkerung des nördlichen Teiles Ost- europas // Congressus Sextus Internationalis Fen- no-ugristarum. 24. - 30. VII 1985: Thesen. - Syk- tyvkar, 1985. - IV. - Lk. 189; Гохман И.И. Некото- рые итоги и задачи краниологического изучения фин- но-угорских народов и их соседей // Congressus Qui- nus Internationalis Fenno-ugristarum. - Turku, 1980 - II. - С. 322.
14. Denisova R.J. Origin of Europeoid Components among the Baltic finns // Congressus Sextus Internatio- nalis Fenno-ugristarum. 24. - 30. VII 1985. Syktyv- kar: Thesen. - Syktyvkar, 1985. - IV. - Lk. 184.
15. Jaani- nits L. Soomeugrilaste hargnemisest arheoloogia andmeil. - Lk. 718 - 720; Eesti esiajalugu. - Lk. 56-100.

16. Ariste P. Die ältesten Substrate in den ostseefin- nischen Sprachen. Советское финноугроведение. - 1971. - VII. - С. 251-258.
17. Монгайт А.Л. Археология западной Европы. Каменный век. - М., 1973. - С. 279 - 286.
18. Trummal V. Eesti ala vanem asustus ja rahva etni- line kujunemine. - Lk. 17 - 20.
19. Eesti esiajalugu. - Lk. 123 - 124 (L. Jaanits).
20. Ariste P. Läänemere keelte kujunemine ja vanem are- nemisjärk // EREA. - Lk. 5 - 23.
21. Хеапост Л. К проблеме этногенеза эстонцев на осно- ве данных популяционной генетики // Congressus Sex- tus Internationalis Fenno-ugristarum. - Syktyvkar, 1985. - II. - Lk. 204.
22. Vrdl. Кочкуркина С.И. Корела и русь. - Л., 1986.
23. Eesti esiajalugu.-Lk. 201 (V. Lõugas); Lk. 243 - 245 (S. Laul).
24. Moora H. ja A. Baltimaade ajalooliskultuuriliste allvaldkondade ja vähemate alljaotuste kujunemi- sest//Etnograafiamuuseumi aastaraamat. - Trt, 1960 - 17.
25. Eesti esiajalugu.-Lk. 163, 201 jm. (V. Lõugas).
26. Koivulehto J. Dating of the earliest Germanic loans in Finnic // Congressus Quintus Internationalis Fenno-ugristarum. - Turku, 1980. - II. - Lk. 141.
27. Eesti esiajalugu.-Lk. 242 - 243 (S. Laul).
28. Марк К.Ю. Этногенез прибалтийских финнов (по дан- ным антропологии) // Морфогенез клетки, тканей и организма: Тез. Респ. конф. - Вильнюс, 1980. - С. 81; Mark K. Setude päritolu antropoloogia andmetel: Läänemeresoomlaste etnokultuuri küsimusi. - Tln., 1982. - Lk. 88 - 90.
29. Moora H. Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemine arheoloogia andmeil // EREA. - Lk. 94 jj.
30. Eesti esiajalugu, tahvel XIV (S. Laul).
31. Samas. - Lk. 298 - 303 (E. Tõnisson).
32. Vt. Tarvel E. Läänemaa seitse kihelkonda // Keel ja Kirjandus. - 1971. - Nr. 5. - Lk. 242 - 298; Tar- vel E. Sakala ja Ugandi kihelkonnad // Keel ja Kir- jandus. - 1968. - Nr. 9, 10. - Lk. 543 - 550, 586 - 596.
33. Eesti esiajalugu.-Lk. 301 - 302 (E. Tõnisson).
34. Samas. - Lk. 302.
35. Moora H. Eesti rahva ja tema naaberrahvaste kju- nemisest arheoloogia andmeil // EREA.-Lk. 105 jj.
36. Лаул С. Об этнической принадлежности курганов юго- восточной Эстонии//ТА Toimet. Ühiskonnateadused. - 1971. - Nr. 3. - С. 319 - 331.
37. Eesti esiajalugu.-Lk. 306 - 420 (E. Tõnisson).
38. Moora X., Лиги X. Хозяйство и общественный строй народов Прибалтики в начале XIII века. - Таллин, 1969.
39. Trummal V. Eesti ala vanem asustus ja rahva etnili- ne kujunemine.-Lk. 36 - 48; vt. ka Selirand J. Eest- laste matmiskombed varafeodaalsete suhete tärkamise perioodil (11. - 13. saj.). - Tln., 1974

40. Eesti esiajalugu.-Lk. 308 - 309 (E. Tõnisson).
41. Нийт Э. Структура балтийского просодического ареала и место эстонских диалектов в нем // *Congressus Quintus Internationalis Fenno-ugristarum.* - Turku, 1980. - II. - С. 40.
42. Eesti esiajalugu.-Lk. 309 - 310 (E. Tõnisson); Trummal V. Eesti ala vanem asustus ja rahva etniline kujunemine. - Lk. 43 - 45.
43. Tõnisson E. Die Gauja-Liven und ihre materielle Kultur (11. Jh. - Anfang 13. Jh.-s). Ein Beitrag zur ostbaltischen Frühgeschichte. - Tln., 1974.
44. Trummal V. Lisandeid Vana-Tartu ajaloole: Eesti NSV ajaloo küsimusi VIII // TRD toim. 340. - Trt., 1974. - Lk. 3 - 37.
45. Tarvel E. Sakala ja Ugandi kihelkonnad // *Keel ja Kirjandus.* - 1968. - Nr. 9.-Lk. 543 - 550.
46. Vrdl. Eesti esiajalugu.-Lk. 419. - 420 (E. Tõnisson).
47. Kask A. Eesti murrete kujunemisest ja rühmitumisest // *EREA.* - Lk. 24 - 41.